

توپی لیلی؛ منم مجنون

تحلیل اشعار بلخی غزنوی معاصر حافظ، «جهان ملک خاتون»

دکتر زهرا اسدی

عضو هیأت علمی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد پرند

نشر روزگار

سرشناسه: اسدی، زهرا، ۱۳۴۵ -

عنوان قراردادی: دیوان . شرح

عنوان و نام پدیدآور: تویی لیلی؛ منم مجنون: تحلیل اشعار بانوی غزل معاصر

حالت: «جهان ملک خاتون»/ به کوشش زهرا اسدی.

مشخصات نشر: تهران: نشر روزگار، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۱-۳۷۴-۶۹۰۹

وضعیت فهرست نویسی: فیلپ

یادداشت: بالای عنوان: پژوهش در بار

موضوع: جهان خاتون، قرن ۸ ق. -- دیوان -- نقد و تفسیر

موضوع: جهان خاتون، قرن ۸ ق. -- نشر -- سعدی

موضوع: Jahan Malik Khatoon -- Influence --

موضوع: جهان خاتون، قرن ۸ ق. -- تأثیر

موضوع: Persian poetry -- Influence -- Hafiz

موضوع: شعر فارسی -- قرن ۸ ق. -- تاریخ و نقد

موضوع: Jahan Malik Khatoon -- ۱۴th century -- History and criticism

شناسه افزوده: جهان خاتون، قرن ۸ ق. -- دیوان. شرح

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ الف۵۰۸/د۹۰۸/PIR۵۴۱۸

رده بندی دیویی: ۸۱۳/۳۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۳۹۵۳۱۲

نام کتاب: تویی لیلی؛ منم مجنون / تحلیل اشعار بانوی غزل معاصر حافظ، «جهان ملک خاتون»

نشر روزگار

تألیف: روزگار

طراح جلد: پریم عزیز

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۲۳۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: روزگار

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۴-۶۵۹-۹

نشانی دفتر و فروشگاه: خ انقلاب - خ دانشگاه - سه شهادی ژاندارمری

مرکز خرید دانشگاه - طبقه زیر همکف - پلاک ۴

تلفن: ۰۹۱۲۲۰۳۷۳۵۴ - ۶۶۹۵۸۱۴۰

ozegar.no@gmail.com / Nashreroozegar.com

فهرست

۱۱	پیش‌گفتار.....
۱۳	مقدمه.....
۱۹	آشنایی با جهان‌ملک خاتون و شعر وی.....
۲۹	شباهت‌های شعر جهان‌ملک خاتون و سعدی.....
۳۱	ردیف‌های یکسان در شعر جهان‌ملک خاتون و سعدی.....
۳۱	ابیات مشابه در غزل‌های جهان‌ملک خاتون و سعدی.....
۵۳	شباهت‌های شعر جهان‌ملک خاتون و حافظ.....
۵۷	ردیف‌های یکسان در شعر جهان‌ملک خاتون و حافظ.....
۵۸	نمونه‌هایی از ابیات مشابه در غزل‌های جهان‌ملک خاتون و حافظ.....
۷۵	چند نمونه از تعبیرات مشترک در شعر جهان‌ملک خاتون و حافظ.....
۷۹	مختصری از احوال عشاق ذکر شده در یک غزل جهان‌ملک خاتون.....
۸۲	لیلی و مجنون.....
۸۳	خسرو و شیرین.....
۸۴	شیرین و فرهاد.....
۸۴	وامق و عذراء.....
۸۵	ویس و رامین.....
۸۵	ورقه و گلشه.....
۸۷	عروض در شعر جهان‌ملک خاتون.....
۹۲	تفکیک غزل‌ها براساس بحر و وزن.....
۹۲	۱- بحر هزج مسدّس محذوف / مقصور.....
۹۲	مفاعیلن مفاعیلن فعولن (مفاعیل) «۲۵۴ غزل».....
۱۱۲	۲- بحر رمل مثنی‌مخبون محذوف مقصور / اصلم / اصلم مسبق.....
۱۱۲	فاعلاتن فاعلاتن فععلن (فاعلات) (فع‌لن) (فع‌لان) «۲۰۷ غزل».....

- ۳- بحر مجتث مثنیٰ مخبون محذوف مقصور / اصلم / اصلم مستغ ۱۲۸
- مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فعلن (فاعلات) (فعلن) (فع لن) (فع لان) «غزل» ۱۲۸
- ۴- بحر مضارع مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف / مقصور ۱۴۴
- مفعول فاعلات مفاعیلن فاعلن (فاعلات) «غزل» ۱۴۴
- ۵- بحر رمل مثنیٰ محذوف / مقصور ۱۵۷
- فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (فاعلات) «غزل» ۱۵۷
- ۶- بحر رمل مسدّس محذوف / مقصور ۱۶۶
- فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (فاعلات) «غزل» ۱۶۶
- ۷- بحر رجز مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف / مقصور ۱۷۴
- مفعول مفاعیلن مفاعیلن فاعلن (مفاعیلن) «غزل» ۱۷۴
- ۸- بحر خفیف مسدّس مخبون محذوف مقصور / اصلم / اصلم مستغ ۱۸۱
- فاعلاتن مفاعیلن فعلن (فاعلات) (فعلن) (فع لن) (فع لان) «غزل» ۱۸۱
- ۹- بحر رجز مسدّس اخرب مقبوض محذوف / مقصور ۱۸۶
- مفعول مفاعیلن فاعلن (مفاعیلن) «غزل» ۱۸۶
- ۱۰- بحر مضارع مثنیٰ اخرب ۱۹۱
- مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن «غزل» ۱۹۱
- ۱۱- بحر رجز مثنیٰ سالم ۱۹۳
- مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن «غزل» ۱۹۳
- ۱۲- بحر رجز مثنیٰ سالم ۱۹۵
- مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن مستفعّلن «غزل» ۱۹۵
- ۱۳- بحر رجز مثنیٰ اخرب ۱۹۷
- مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن «غزل» ۱۹۷
- ۱۴- بحر متقارب مثنیٰ محذوف / مقصور ۱۹۹
- فعلن فعلن فعلن فعلن (فعلن) «غزل» ۱۹۹
- ۱۵- بحر رجز مثنیٰ مطویٰ مخبون ۲۰۰
- مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن «غزل» ۲۰۰

۲۰۱	۱۶- بحر سریع مسدّس مطوی مکشوف / موقوف
۲۰۱	مفتعلن مفتعلن فاعلن (فاعلات) «۱۰ غزل»
۲۰۲	۱۷- بحر منسرح مثنی مطوی مکشوف / موقوف
۲۰۲	مفتعلن فاعلن (فاعلات) مفتعلن فاعلن (فاعلات) «۹ غزل»
۲۰۳	۱۸- بحر متقارب مثنی اثلث
۲۰۳	فع لن فعولن فع لن فعولن «۴ غزل»
۲۰۴	۱۹- بحر مجتث مثنی مخبون
۲۰۴	مفاعلن فاعلن مفاعلن فاعلن «۳ غزل»
۲۰۴	۲۰- بحر بل مثنی مخبون مکفوف / مشکول
۲۰۴	فاعلات فاعلن مفاعلات فاعلن «۲ غزل»
۲۰۴	۲۱- بحر متقارب مثنی اثلث
۲۰۴	فعولن فعولن فعولن فعولن «۱ غزل»
۲۰۵	۲۲- بحر رمل مثنی مخبون
۲۰۵	فاعلات فاعلن مفاعلات فاعلن «۱ غزل»
۲۰۷	ردیف در غزل‌های جهان‌ملک‌خاتون
۲۱۰	سودهای ردیف
۲۱۱	زیانهای ردیف
۲۱۱	تحول ردیف در شعر فارسی
۲۱۲	چگونگی ردیف در دیوان جهان‌ملک‌خاتون
۲۱۵	اقسام ردیف در شعر جهان‌ملک‌خاتون
۲۱۹	صور خیال در غزل‌های جهان‌ملک‌خاتون
۲۲۱	مقدمه‌ای در باب بیان
۲۲۲	مقدمه‌ای در باب بدیع
۲۲۲	مقوله‌های بیان و بدیع در دیوان جهان‌ملک‌خاتون
۲۲۴	بیان

۲۲۴	الف - تشبیه
۲۳۴	ب - استعاره
۲۳۷	ج - کنایه
۲۳۸	د - شخصیت بخشی
۲۴۱	آرایه های بدیعی در غزل های جهان ملک خاتون
۲۴۳	بخش اول: آرایه های لفظی
۲۴۳	الف) جناس
۲۵۷	ب) رد الصدر الى العجز و رد العجز الى الصدر
۲۵۹	ج) نزهة حركات
۲۶۱	د) تکرار
۲۶۴	بخش دوم: آرایه های معنوی
۲۶۴	الف) تضاد (طباق)
۲۶۶	ب) مراعات النظیر
۲۶۸	ج) تنسيق الصفات
۲۶۹	د) حُسن تعلیل
۲۷۰	هـ) التفات
۲۷۰	و) مذهب کلامی
۲۷۱	ز) مبالغه
۲۷۱	ح) ایهام
۲۷۳	ط) صنعت سؤال و جواب (اسلوب الحکیم)
۲۷۵	ی) ارسال مثل
۲۷۶	ک) تلمیح
۲۷۹	کتاب نامه

پیش‌گفتار

جهان ملک‌خاتون نه در قرن هشتم در شیراز یا به عرصه وجود نهاد و در رهگذر حیات فرهنگی و ادبی غریب دیوان ارزشمند و والایی از خود به یادگار گذاشت. دیوان او مشتمل بر یک دیوانه، چهار قصیده، غزل‌های فراوان، یک ترجیع‌بند، رباعی‌ها و قطعه‌ها است که در مجموع از ده هزار بیت را در برگرفته است.

در قلمرو شعر ملک‌خاتون گذشت بسیار است که ما برای این داشت مسائل گوناگونی را در دیوان شعر او به‌ویژه در بخش غزل‌ها تحقیق و بررسی کنیم. این تحلیل، بحث‌هایی را در برمی‌گیرد که فهرست‌وار ارائه می‌شود:

۱- در قلمرو همانندی‌های لفظی و واژگانی و معانی و پیامی شعر جهان‌ملک‌خاتون با شعر سعدی و حافظ.

۲- تحقیق در وزن‌های عروضی و یاد کرد نام بحرهای و سراز نام استخراج فهرست بسامدی بحرهای بکار گرفته شده این شاعر در بخش غزل‌ها.

۳- مطالعه در ردیف‌ها و ذکر پیشینه و تاریخچه‌ای از ساختار رباعی و قافیه در موزونی و آهنگینی شعر جهان‌ملک‌خاتون.

۴- در قلمرو صورخیال که دلبری شاعر به گونه‌های تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه و... روی نموده است و رقص معانی را در فضای واژگان ممکن ساخته است، در هر مورد شواهد لازم ذکر شده است.

بدیهی است این دفتر که به پایان آید حکایت هم‌چنان باقی است و اگر توفیقی در این پژوهش دست داده، از نسیم لطف بی‌کران ایزد یکتا بوده که همواره در فراز و فرود

۱۲ ■ تویی لیلی منم مجنون

زندگی راهگشای بنده بوده است. نیز در این تکاپوی ادبی از دکتر کامل احمدنژاد که در تألیف و تنظیم این اثر از راهنمایی و همراهی ایشان برخوردار بوده‌ام، سپاس‌گزاری می‌نمایم.

زهراسدی

تابستان ۹۵

www.ketab.ir

مقدمه

در تاریخ پرافتخار کشور بزرگ ایران فرهنگ و ادب همواره جایگاهی رفیع داشته و ادبیات کشور ما از غنم ترین میراث‌های ادبی جهان است. اما در طول این تاریخ پربار فرهنگی سهم زنان اندک انگیزه که شایسته بوده، جایگاهی والا در فرهنگ و ادب نیافته‌اند و حتی اگر به ندرت نامی از شان زن مانند رابعه بلخی و مهستی گنجوی برده شده، نه شرح حال درستی و نه آثار قابل توجهی باقی مانده است.

شاید علت این امر نوعی بی‌توجهی به نقش و ارزش‌های او بوده است. در شرایطی که آن زمان حتی درس خواندن و مطالعه برای آنان نه تنها انحراف محسوب می‌شده چگونه این امکان فراهم می‌آمد که یک زن بتواند شعر بگوید، داستان بنویسد و احساسات و نگرش‌های خود را در قالب‌های ادبی بیان کند.

با وجود این در چنین شرایطی باز هم زنان ادیب و هنرمندی به رصه وجود نهادند که در این میان می‌توان به شاعری اشاره کرد که نه تنها مردم عادی بلکه اهل تحقیق و ادب هم آن چنان که شایسته و بایسته است از کم و کیف زندگی و حیات او آگاهی نیافته‌اند.

در این رهگذر سهمی هر چند اندک بر عهده من گذاشته شد و امیدوارم در جایگاه یک زن توانسته باشم در تحلیل و بررسی دیوان این شاهزاده خانم شاعر و بزرگوار قدم برداشته و هر چه شفاف و دلپذیرتر چهره ادبی و توانمندی‌های هنری این بانوی گرانقدر را در معرض قضاوت قرار دهم و به بهانه این پژوهش، حق خود را ادا کرده باشم. روش و ترتیب کار من در این پژوهش بدین‌گونه است که نخست هدف کلی خود را

که تحلیل و بررسی در دیوان است، به بخش‌های کوچکتري تقسیم کند. سپس هریک را مورد پژوهش و تحقیق قرار دهد. این بخش‌ها عبارتند از:

در بخش اول به بررسی تشابه شعر جهان‌ملک‌خاتون و سعدی پرداخته شده، جهان‌ملک‌خاتون به سعدی ارادت می‌ورزیده و او را الگوی خود قرار می‌داده است. چنان‌چه این بخش به موضوع تشابه‌های این دو شاعر اختصاص یافته است. نخست ردیف‌های یکسان در غزل‌های جهان و سعدی را استخراج کرده و معلوم شد که این دو حدود ۱۰ بیت را به ردیف یکسان دارند.

پس بیت‌های مشابه به هم در شعر جهان و سعدی که بیش‌تر مفهوم و مضمون مورد توجه بود، استخراج کردم. در این بررسی به حدود هشتاد بیت مشابه دست یافتیم که آنها را با شماره غزل و بیت مورد پژوهش نگاشته و در این رهگذر به ابیاتی برخوردیم که جهان‌ملک آنها را از سعدی نقل کرده است. مانند:

سعدی: تو را سری سست که با ساز و نمی‌آید

جهان: مرا دلی که صبوری ازو نمی‌آید^(۱)

سعدی: تو را به کون و مکان سر فر نمی‌آید

جهان: مرا دلی که صبوری ازو نمی‌آید^(۲)

سعدی: چون برآمد ماه روی از مطلع پیرامش

جهان: چشم بد را گشتم "سعدی بدم پیرامش"^(۳)

سعدی: چون بدیدم حسن رویش را به دل

جهان: «گفتم الحمدي، بدم پیرامش»^(۴)

سعدی: نه یاری سست پیمانست سعدی

جهان: که در سختی کند یاری فراموش^(۵)

سعدی: نه شرط مردمی باشد نه یاری

جهان: «که در سختی کند یاری فراموش»^(۶)

۱- کلیات سعدی، انتشارات امیرکبیر، ص ۵۱۶. ۲- دیوان جهان‌ملک، انتشارات زوار، ص ۲۸۵.

۳- کلیات سعدی، ص ۵۳۰. ۴- دیوان جهان‌ملک، ص ۳۰۳.

۵- کلیات سعدی، ص ۵۳۴. ۶- دیوان جهان‌ملک، ص ۳۰۶.

سعدی: ضرورتست که عهد وفا بسر برمت

وگر جفا بسر آید هزار چندنیم^(۱)

جهان: من از تو دست ندارم به تیغ بیزاری

«اگر جفا بسر آید هزار چندنیم»^(۲)

جهان ملک حتی در تشبیهات خود گاهی مانند سعدی عمل کرده است مانند تشبیه عشق و غم عشق به استاد:

سعدی: همه قبیله من عالمان دین بوده‌اند

مرا معلم عشق تو شاعری آموخت^(۳)

جهان: استاد غم عشق تو را نیست جز این کار

کاو نقش خیال تو نهادست به پیشم^(۴)

بدین ترتیب تشابه و ماندن های غزل‌های هر دو شاعر را مورد پژوهش قرار داده‌ایم. در بخش دوم به بررسی تطبیقی ومانندی شعر جهان ملک و حافظ پرداخته‌ام. از آنجا که حافظ و جهان با هم در یک زمان و مکان می‌زیسته‌اند، طبیعاً یکدیگر را شناخته و بلکه نسبت به هم ارادت می‌ورزیده‌اند. به استقبال غزل‌های یکدیگر رفته و مضامین مشترک دارند. البته باید گفت غزل‌های حافظ عرفانی و سنگین‌تر از غزل‌های جهان بوده و سراسر غزل‌های حافظ دارای ایهام است اما غزل‌های جهان فصیح و روان‌تر است؛ بگونه‌ای که خواننده کم‌تر در دریافت مفهوم و پیام غزل به مشکل برمی‌خورد.

شاید بتوان گفت تشابه شعر جهان و حافظ بیش‌تر سوز و طاعنری است تا محتوایی؛ اما در مقایسه شعر جهان و سعدی که این تشابه بیش‌تر معنایی و درونی است تا ظاهری.

در هر حال سعدی شاعر قرن هفتم بوده و جهان در قرن هشتم می‌زیسته و حتماً جهان آثار سعدی، به‌ویژه غزل‌های وی را به خوبی خوانده و یک الهام مبتکرانه داشته نه مقلدانه.

۲- دیوان جهان ملک، ص ۳۸۶.

۱- کلیات سعدی، ص ۵۶۸.

۴- دیوان جهان ملک، ص ۳۶۶.

۳- کلیات سعدی، ص ۴۲۳.

در قرن هشتم و از آنجا که حافظ با دربار پدر و عموی جهان ارتباط داشته، بدیهی است که شاعری توانا چون جهان ملک را دیده و شناخته و قطعاً الهامانی از یکدیگر داشته‌اند. اما کسی نمی‌داند که در حقیقت آیا یکی از آنان به استقبال شعر دیگری رفته و یا هر دو به استقبال شعر هم آمده‌اند و بالاخره غزل «غم مخور» را اول حافظ و یا جهان سروده است.

در این بخش ردیف‌های یکسان در دیوان هر دو شاعر را گردآوری کردم و به حدود نود راغ یکسان دست یافتیم. در قسمت بعد ابیات مشابه در شعر هر دو را در حد توانایی یافته و یکسانی آن‌ها را نه تنها از نظر مفهوم و مضمون بلکه از نظر موسیقی شعر بررسی شده. چندان که شماری در حدود شصت نمونه با شماره غزل و بیت نگاشته شده است.

در قسمت دیگری نمونه‌هایی از تعبیرات مشترک در شعر آورده شده. شمار غزل‌های در دیوان هر دو شاعر متفاوت است؛ چنان که سعدی، حافظ و جهان ملک خاتون هر کدام به ترتیب ۶۴۰، ۵۰۰، ۱۴۱۳ غزل دارند.

در بخش سوم درباره عروض و سجع آن آمده. سپس وزن‌های عروضی همه غزل‌های جهان ملک را که شامل ۱۴۱۳ غزل است، استخراج کردم که به آمار قابل توجهی دست یافتیم؛ از جمله اینکه جهان ملک «بسته» دو بحر را برای سرودن اشعار خود بکار برده. حافظ هم همین تعداد بحر را در دیوان غزل‌های خود بکار بسته است. روشن نیست که این کار از روی آگاهی بوده و یا هر دو شاعر از روی اتفاق تعداد بحرهایشان در سروده‌هایشان یکسان است. هم‌چنین بسامد سجعانی بعضی از این بحرهای همانند فراوانی در دیوان حافظ است.

برای نمونه بحر رمل مثنی‌مخبون محذوف، بحر مجتث و بحر مضارع از جمله بحرهایی است که در هر دو دیوان بسامد بالایی دارد. در پایان این بخش می‌توان چنین نتیجه گرفت که پرکاربردترین وزن‌های عروضی در شعر جهان، بحرهایی چون بحر هزج مسدس محذوف با ۲۵۴ غزل و بحر مجتث مثنی‌مخبون محذوف با ۲۰۳ غزل و بحر رمل مثنی‌مخبون محذوف با ۲۰۷ غزل بالاترین تعداد از غزل‌ها را و بحرهایی مانند بحر رمل مثنی‌مخبون مکثوف (مشکول) با دو غزل و بحر متقارب مثنی‌سالم با یک غزل کم‌ترین

تعداد از غزل‌های دیوان را بخود اختصاص داده است.

در بخش چهارم «ردیف» را در دیوان مورد تحقیق قرار داده‌ام. نخست بحث ردیف و تاریخچه آن و هم‌چنین سود و زیان و تحول آن در شعر فارسی نگاشته و سپس به ردیف در شعر جهان پرداخته‌ام. اقسام ردیف‌ها از نظر تعداد کلمه که یک، دو، سه یا چهار کلمه‌ای بود، مشخص کرده و سپس نوع ردیف را به سه قسمت اسم و فعل و حرف تقسیم کردم. پس از آن به شمارش ردیف در همه غزل‌های پرداخته و در انتها بسامد ردیف‌های مختلف را ارائه کرده‌ام.

برای نمونه ردیف یک کلمه‌ای «فعل» و «اسم» بالاترین تعداد از ردیف‌ها را دربرگرفته است. به عبارت دیگر حدود «۶۰۰» غزل با ردیف فعل‌هایی چون: نیست، گذشت، شده، برداشتن و... آمده و حدود «۱۲۰» غزل با ردیف اسم‌هایی چون: امشب، دست، دوست، عید و... آمده. البته ردیف‌هایی برمی‌خوریم که یک غزل را دربرگرفته مانند ردیف چهار کلمه‌ای (حرف، حرف، اسم، فعل) تا به کی بی.

در مجموع می‌توان گفت ردیف در دیوان جهان ملک هنرمندانه و مبتکرانه خلق شده است.

در بخش پنجم به بحث جذاب و گسترده خیال در شعری پرداختم. عرصه‌ای بس زیبا و دل‌انگیز که امکان می‌دهد آدمی در خیال خود معانی باریک که دیدنی و شنیدنی نبوده و بلکه دریافتنی و مفاهیمی ناملا معنی و انتزاعی دارند را به تصویر بکشد.

در واقع صور خیال هر شاعری راه عبور از مفاهیم محسوس به معقول را باز می‌گشاید. به قول شیخ اجل سعدی:

معانیست در زیر حرف سیاه چو در پرده معشوق و در می‌نمای

در این قسمت موضوعات بیان چون تشبیه، استعاره، کنایه و... و در بخش صنایع لفظی به مفاهیمی چون جناس، نغمه حروف، تکرار و... و در بخش صنایع معنوی به عناوینی چون تضاد، تلمیح، ارسال مثل، ایهام و... اشاره شده است و در حدود دو سوم

۱- کلیات سعدی: انتشارات امیرکبیر، ص ۳۶۰ و در همه پاورقی‌ها منظور از کلیات سعدی، همان است که به اهتمام محمدعلی فروغی از انتشارات امیرکبیر چاپ شده است.

غزل‌های مورد بررسی قرار گرفته است.

در پایان با معرفی صور خیالی جمع‌آوری شده که همراه با شاهد مثال‌های خود در هر عنوان نوشته شده است، با ذکر شماره غزل خوانندگان را به اصل دیوان ارجاع داده است.